

ВПЛИВ «СХІДНОГО ПИТАННЯ» НА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ В КІНЦІ 80-х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ XIX ст.

Машевський О. П.

У статті, на основі документальних джерел, досліджується боротьба великих держав за вплив на Близькому Сході та Балканському півострові як фактор формування та функціонування міжнародних альянсів. Особлива увага звертається на чинник Чорноморських проток у трансформації відносин між європейськими країнами.

Історія є такою, якою її напишуть історики. Цей відомий вираз красномовно показує залежність низки дослідників від політичного моменту, а також симпатій до своєї країни чи антипатій до її суперників. Історія міжнародних відносин кінця XIX ст., незважаючи на те, що вже понад століття пройшло з тих часів, залишається однією з найбільш заполітизованих тем. Причиною цього є давня дискусія про винуватців однієї з найбільших трагедій людства – Першої світової війни, яка докорінно змінила плин світової історії. Витоки війни, й це цілком виправдано, шукають ще починаючи з останньої третини XIX ст. Підтвердженням цього є те, що сорокаторомне видання німецьких документів, присвячене передумовам війни, його поважні укладачі почали з публікації джерел початку 70-х років XIX ст. [Die Große Politik 1922–1927]. Аналогічних підходів дотримались і видавці відповідних французьких матеріалів [Documents diplomatique (1871–1914) 1929–1945].

Німецькі, англійські, французькі історики, як правило, навіть незважаючи на відсутність цензури, прямого тиску з боку мовновладців, вочевидь, не були позбавлені симпатій до своїх країн й це, на жаль, мало відбиток на їх дослідженнях [Dascovici 1915; Graves 1931; Phillipson 1917; Rheindorf 1925]. Стосовно російської й особливо радянської історіографії то, за умови її ретельного вивчення, можна помітити цікавий парадокс. В царській Росії історики своїми численними працями освячували експансіоністські наміри своєї держави щодо Константинополя, Чорноморських проток та Балкан міфами, відповідно, про необхідність встановлення хреста на святій Софії, здобуття ключів від власного дому

(Босфору та Дарданелл) та визволення поневолених османами християнських народів [Горяинов 1907; Нольде 1915]. Після жовтневого перевороту 1917 р. радянська історіографія з усією «пролетарською лютюю» викривала підступні, імперіалістичні наміри царських дипломатів [Покровский 1923]. З вибухом російського шовінізму після Другої світової війни, радянські дослідники повернулися на дорогу прокладену ще за царизму [История дипломатии 1963]. Продовжила цю «генеральну лінію» й сучасна російська історична школа, дійшовши на початку XXI ст. висновку про те, що тенденції у відносинах між справедливою російською політикою й агресивною західною цивілізацією були закладені ще у кінці XIX ст. [Болдырев 2003; Шмелева 2004].

Чим є привабливою для істориків-міжнародників саме межа 80-х – 90-х рр. XIX ст.? Це є тим одним з доленосних, поворотних моментів історії, котрі визначають її розвиток на кілька десятиліть. Якщо 1870 – 1871 рр. принесли з собою цілковиту зміну конфігурації сил у Європі, внаслідок утворення Німецької імперії, то 1890 – 1892 рр. означали, як виявилось в подальшому, поділ континенту на два антагоністичні блоки, котрі майже чверть століття йшли на зустрічних курсах й, зіштовхнувшись у 1914 р., викликали вибух світової війни.

Тепер варто звернути увагу на те, чи дійсно вартий детального дослідження вплив «східного питання» на зміну епохи у міжнародних відносинах. Саме XIX століття принесло з собою «східне питання», котре полягало в запеклій боротьбі великих світових потуг за спадщину колись могутньої, величезної, з казковими природними багатствами Османської імперії, яку все частіше називали «хворою людиною Європи». Багато в чому ці суперечності створювали баланс сил, нестійку рівновагу, яка рятувала султана від остаточної втрати підлеглих територій й поділу їх між Росією та кількома європейськими володарями. Будь-які порушення цього співвідношення сил викликали кризи у міжнародній політиці, котрі супроводжувались, досить часто, й воєнними діями. Варто згадати війну на початку 30-х років султана з бунтівним єгипетським пашою Мухамедом-Алі, коли лише допомога Росії завадила єгиптянам увійти до Босфору та Константинополя [The art of the possible: Documents 1996]. В свою чергу, утвердження російського впливу на Протоках стимулювало Велику Британію шляхом дипломатичного тиску змусити Росію погодитись на

укладення в 1841 р. багатосторонньої угоди, що оголошувала Босфор та Дарданелли вільними для торгівельного судноплавства й закритими для військових кораблів. Безуспішні намагання Росії змінити статус Проток на свою користь викликали такі масштабні збурення, як Кримська війна, російсько-турецька війна й лише мали наслідком нові міжнародні угоди 1856, 1871, 1878 рр., котрі загалом підтверджували договір 1841 р. [Сборник договоров 1952, 23–39, 103–107, 181–206]. Саме «східне питання», разом з проблемою Проток, було тією «приманкою», жонглюючи якою німецький канцлер О.Бісмарк протягом 20 років тримав Росію в орбіті свого впливу, втягнувши її у союз Трьох імператорів 1873, 1881, 1884 рр. та двосторонню угоду 1887 р. Це робилося з метою ізолювання головного супротивника Німеччини – Франції від союзу з Петербургом задля того, щоб виключити можливість війни рейху на два фронти. [Сборник договоров 1952, 126–128, 228–233, 238–239, 267–270].

Зміна німецького імператора у 1888 р. та відставка О. Бісмарка у 1890 р. зумовили докорінну зміну у міжнародних відносинах, оскільки найпотужніша держава континенту – Німеччина суттєво переглянула пріоритети своєї зовнішньої політики, що мало наслідком суттєве переформатування міжнародних альянсів й створення на противагу Троїстому союзу російсько-французького альянсу. Саме те, як впливали чинники «східного питання» та проблеми Чорноморських проток на ці процеси й намагається дослідити автор даної статті. Вивчення документів, вміщених у збірці «Велика політика європейських кабінетів 1871–1914 рр.» дає змогу, ламаючи усталені стереотипи, виконати поставлені завдання й зробити об'єктивні висновки стосовно причини зміни настроїв німецького істеблішменту.

17 березня 1890 р. держсекретар міністерства закордонних справ Г. Бісмарк, виконуючи доручення керівництва країни, відповів відмовою російському послу в Берліні графу Шувалову, який від імені Олександра III пропонував продовжити ще на 6 років двосторонню угоду 1887 р., термін дії котрої вибігав вже в червні 1890 р. [Bismarck H. – Wilhelm II. 20 märz 1890, 3] Дійсні мотиви цього рішення можна знайти у власноручних нотатках німецького канцлера Г.Капріві від 28 березня та 22 травня 1890 року в яких наголошувалось, що зобов'язання Німеччини стосовно підтримки російської політики щодо Чорноморських проток матиме наслідком

погіршення відносин з Англією та Італією, котрі мали власні, відмінні від російських, інтереси у Середземному морі. Зміцнення впливу Петербурга на Балканах, на думку Капріві, викликало б послаблення союзницьких відносин між Берліном та Віднем. Щодо цих двох питань, які склали основу німецько-російської угоди 1887 р., Німеччина, на думку її канцлера, не могла брати на себе навіть усні зобов'язання, не кажучи вже про належним чином оформлений договір [Caprivi. 28 märz 1890, 30–33].

Записи заступника державного секретаря графа Берхема висловлюють переконання, що укладення угоди з Росією буде суперечити німецьким інтересам стосовно Османської імперії. Якщо ця секретна угода, про укладення котрої просив Петербург, стане відомою султану то, на думку німецького урядовця, звістка про те, що за спиною росіян стоїть Німеччина “віддасть Туреччину в руки Росії”, тобто змусить бути поступливою російському тиску, приведе до посилення турецьких військових приготувань й загалом, як звідси витікає, дестабілізує ситуацію на Близькому Сході [Berchem. 25 märz 1890, 4–10].

Доповідна записка головного аналітика німецького МЗС А. Гольштейна констатує, що продовження угоди 1887 р. не лише буде суперечити договірним зобов'язанням з Австро-Угорщиною, Італією, Румунією, але й відштовхне від Німеччини Велику Британію, оскільки Росія, посилившись за рахунок німецького впливу на Балканах та Протоках, зможе, цілком ймовірно, укласти угоду з Лондоном про розмежування сфер інтересів. Зокрема форін-офіс, за цією логікою, в обмін на зупинення просування росіян до Індії, відмовиться від антиросійських дій на Балканах [Holstein. 20 mai 1890, 20–23]. Враховуючи те, що Берлін сам хотів перетягнути Лондон на свій бік, зближення його з Петербургом було зовсім не в інтересах німецької політики.

В доповіді радника Німецького МЗС А. Кіндерлена моделюється ситуація коли, за умови агресії Росії на Сході, союзники по Середземноморській Антанті 1887 р. Велика Британія, Австро-Угорщина та Італія реалізують італійську ідею спільної акції їх флотів у Дарданеллах. За цих обставин, згідно з А. Кіндерленом, Німеччина, продовживши договір з Росією, буде, згідно з ним, гарантувати закриття Проток для військових кораблів й, таким чином, увійде в конфлікт зі своїми партнерами по Троїстому союзу [Kiderlen. 20 mai 1890, 24–27].

Отже, вищепроаналізовані документи свідчать, що імперські амбіції царизму у «східному питанні», а саме стосовно балканського півострова та Чорноморських проток входили у суперечності з політикою інших зацікавлених держав, а саме Австро-Угорщини та Італії, котрі були союзниками Німеччини по Троїстому альянсу та Великої Британії з якою Берлін шукав співпраці. Як наслідок, німецькі політики не наважились випробувувати долю підписавши зобов'язання, котрі суперечили одне одному, зізнаючись, що це було під силу лише таланту О.Бісмарка, який міг поєднувати непоєднуване [Caprivi. 28 März 1890, 29–30].

Для Росії основою, суттю «східного питання» була проблема Чорноморських проток. Саме вона визначала основні напрямки імперської зовнішньої політики. З одного боку, віковична мрія російських можновладців щодо захоплення Босфору та Дарданелл була зумовлена необхідністю просування російських інтересів на південь до Східного Середземномор'я, що було можливим лише за умови відкриття Проток для російських військових ескадр. З іншого боку, навіть коли царизм проводив агресію в іншому регіоні земної кулі, для росіян саме Чорноморське узбережжя було тією «ахілесовою п'ятою» в яку його супротивник міг завдати приголомшливого удару. Наприклад, в середині 80-х років XIX ст., в період загострення британсько-російських відносин через суперечності в Середній Азії, лише союз Трьох імператорів, особисте втручання О. Бісмарка, врятували Росію від проходу британських броненосців через Протоки до Чорного моря з подальшим бомбардуванням узбережжя та десантними операціями. Також, зайве детально обґрунтовувати й економічне значення Проток, адже для Росії, з її кволим господарством, перекриття торгівельної артерії через Босфор та Дарданелли означало б катастрофу.

Позбавившись, через зміну німецької політики, підтримки Берліна, Росія була змушена шукати протизваги її головним конкурентам у «східному питанні», а саме Великій Британії та Австро-Угорщині. З впливових європейських держав, за методом виключення, можна вирахувати лише дві, котрі потенційно могли стати російськими партнерами. Це такі, до речі морські середземноморські країни, як Італія та Франція. Проте, Італія була пов'язана договором по Троїстому союзу з Австро-Угорщиною та Німеччиною, а також угодою про Середземноморську Антанту з тією ж Австро-Угорщиною та Великою Британією. Остання,

до речі, мала своїм завдання обмеження російських амбіцій на Чорному та Середземному морях [The art of the possible: Documents 1996].

Франція, згідно з тим пасьянсом, що склався у міжнародних відносинах кінця 80-х-початку 90-х років XIX ст., могла стати єдиним партнером Росії, котрий міг, за сприятливих обставин, підтримати російські плани щодо «східного питання». Адже, світові хижаки чекали, що Османська імперія під впливом внутрішніх факторів чи зовнішніх чинників розпадеться й тому, маючи прекрасний апетит, вони були готові проковтнути її найбільш ласі шматки. Росія, як це вона неодноразово демонструвала, за вищезгаданих обставин, готова була захопити столицю османів Константинопіль та Босфор, ще й, бажано, Дарданелли. Проте, враховуючи потужність британського флоту, без союзників ці захоплення могли їй лише нашкодити й привести до повторення фіаско часів Кримської війни. Інша справа зробити це в союзі з Францією, домовившись з нею про відповідні компенсації за рахунок інших частин Османської імперії. Флот її величності британської королеви, за свідченням самих англійських флотоводців, не наважився б виступити проти об'єднаних російських та французьких ескадр [Тейлор 1956, 359–360]. Щоправда, потрібно з'ясувати те, чи вкладалися ці російські плани у французьку зовнішньополітичну стратегію, а чи Париж готував для Петербурга власний сценарій.

Для відповіді на це питання проаналізуємо листування між французькими високопосадовцями, а також російськими та французькими дипломатами. Ці документи, також, дадуть відповідь на одне з найдискусійніших питань історіографії, що власне, в першу чергу, зумовило зближення Росії з Францією. Чи це був пошук захисту, противага, як стверджували радянські історики та переконує сучасна російська історіографія, агресивному Троїстому союзу? А чи Росія, насамперед, дбала про власні експансіоністські плани, сама готувалась бути агресором й тому шукала собі для цього спільників. Звичайно, історія не може писатися лише чорною чи білою фарбами, адже реальна політика складається з багатокольорової гамми. Однак, все ж, превалюючі тенденції можна виділити й відповісти на питання, що шукали обидві держави в цьому союзі і чи вдалося їм, зрештою, почути один одного, а чи вони стали парою німого з глухим і, як той лебідь та рак, тягнули

воза в різні сторони. Таким чином, вдається з'ясувати й одне з ключових питань тодішньої міжнародної політики – чи став російсько-французький союз відразу реально діючим механізмом чи для злагодженої роботи його деталей потрібні були роки й десятиліття. Насамперед, нас цікавить як саме на ці процеси впливало «східне питання» і чи був цей вплив реальним й визначальним.

Після того, як Росія не змогла переконати Німеччину у взаємовигідності продовження договору 1887 р. відносини між двома державами залишалися досить таки теплими, без агресивних устремлень з будь-якого боку. Вільгельм II, за свідченням канцлера Г. Капріві, наказував німецькому послу у Петербурзі Швайнітцу зберігати максимально дружні відносини з Росією [Caprivi. 28 März 1890, 10–11]. Олександр III, в свою чергу, схожі настанови дав російському послу в Берліні графу Шувалову [Schweinitz – Wilhelm II. 3 April 1890, 16].

Підстав для безпосереднього німецько-російського конфлікту, на той час, не існувало. На думку німецького рейхсканцлера, Німеччина не мала значних інтересів на Балканах й «ще менше була зацікавлена у втручанні в проблему Проток» [Caprivi. 22 mai 1890, 31]. Таким чином, міфи складені радянською історіографією про те, що вже у 90-х роках Росія, побоюючись Німеччини, шукала їй протывагу в особі Франції не відповідають дійсності. Так проти кого ж Російська імперія пропонувала дружити французькій республіці? Вже в серпні 1890 р. російські генерали умовляли начальника французького генерального штабу генерала Р. Буадефра погодитись стримувати німецькі армії, щоб російські війська змогли розгромити Австро-Угорщину, свого головного суперника на Балканах. Французькі політики, котрі планували, навпаки, використати російський чинник для утримання Німеччини від війни з Францією шляхом створення для неї загрози бойових дій на два фронти, були обурені пропозицією зустрітись наодинці зі своїм могутнім ворогом, щоб дати таки Росії можливість зробити кидок до Балкан та Чорноморських проток [Тейлор 1956, 347].

Подальші франко-російські перемовини показали, що, в той час, як Париж хотів укласти угоду проти Німеччини, Петербург хотів взаємодії проти Австро-Угорщини та Великої Британії. Тоді, як французи були прагнули співпрацювати з Росією з метою власної оборони, то росіяни мріяли про залучення їх до вирішення питань Проток, Балкан, Єгипту чи Далекого Сходу. За свідченням

французького посла в Петербурзі Г. Лабуле російський міністр закордонних справ Н. Гірс у розмові з ним наголосив, що Росія зацікавлена в угоді дія якої не буде обмежуватись лише підтриманням миру в Європі, а в межах якої дві держави будуть співпрацювати щодо вирішення проблем Єгипту та Китаю, не кажучи вже про Туреччину. Крім того, Н. Гірс сказав, що не варто обмежувати використання двосторонньої співпраці стриманням виключно держав Троїстого союзу, як то пропонував Париж [Laboulae – Ribot. 5 août 1891, 8]. 6 серпня 1891 р. міністр закордонних справ Франції А.Рібо повідомляв голові Ради Міністрів Фрейсіне, що Росія дуже зацікавлена у співпраці проти Англії [Ribot – Freycinet. 6 août 1891, 10]. В доповіді президенту Франції А.Рібо писав про побоювання, що у випадку конфлікту з Троїстим союзом, Росія «залишить нас (французів) проти Німеччини та Італії, а свої зусилля кине проти Австрії». В тому ж документі ми читаємо, що Олександр III турбувався, щоб Німеччина не повинна була себе вважати під загрозою, внаслідок франко-російської угоди й вимагав гарантій того, що партія реванша у Франції «не вплутає Росію у (антинімецьку) пригоду» [Ribot – Carnot. 11 août 1891, 14–15].

Угода, що заклала фундамент французько-російського союзу була укладена 27 серпня 1891 р. у формі обміну листами між двома міністрами закордонних справ і являла собою консультативний пакт, згідно з яким дві країни повинні були співпрацювати по будь-якому питанню, що торкалося збереження миру й, у випадку його порушення, повинні були синхронно вживати відповідних заходів [Ribot – Mohrenheim. 27 août 1891, 17]. Таким чином, перемогли російські підходи й в угоді не вказувалась, як безпосередній супротивник, не лише Німеччина, але й навіть Троїстий союз. Таким чином, як свідчить подальше дипломатичне листування, Петербург мав можливості й дійсно в подальшому намагався використати угоду з Парижем для вирішення своїх проблем на Сході.

В 90-х роках XIX ст. Росія, стримувана на Близькому Сході Великою Британією та Австро-Угорщиною намагалась головні експансіоністські зусилля кинути на Далекий Схід для того, до речі, на французькі кредити будувалася Транссибірська залізниця. Щодо Османської імперії вона небезуспішно намагалась зберегти статус-кво. Побоюючись, що, у випадку загострення боротьби з Великою Британією за сфери впливу в Китаї, британський флот завдасть удару по Росії, пройшовши через Протоки, Петербург

намагався законсервувати становище в Османській імперії й, таким чином, зберегти закриття Босфору та Дарданелл.

В нотатках міністра закордонних справ Франції А. Рібо зазначається, що в розмовах з ним у листопаді 1891 р. Н. Гірс наголосив, що Росія бажає зберегти Османську імперію тому, що зацікавлена у султані, як сторожі Чорноморських проток. Крім того, російський дипломат зазначив, що дасть вказівки послу в Константинополі М. Нелідову діяти разом зі своїм французьким колегою задля того, щоб переконати султана, що лише його співпраця з Росією та Францією буде найкращою гарантією безпеки Османської імперії та її захисту від зазіхань Троїстого союзу [Ribot. 21 novembre. 1891, 19]. Цікаво, що вже 6 грудня 1891 р. А.Рібо дав аналогічні інструкції послу Франції у османській столиці П.Камбону, додавши, що Франція, разом з Росією, схиливши султана на свій бік, змогла б покращити свої позиції в Єгипті й поступово домогтись виведення звідти британських військ [Ribot – Cambon. 6 décembre 1891, 19].

Отже, російська дипломатія могла бути задоволеною, оскільки змогли нав'язати Франції своє бачення співпраці, повернувши її не проти Німеччини, чого домагались в Парижі, а задля підтримки своєї політики на Сході, більш того, знайшовши там ґрунт для проведення взаємовигідної політики для обох держав. Проте, більш серйозний крок у зближенні двох держав, а саме військова конвенція, був вже тріумфом французької дипломатії, оскільки вона була спрямована вже суто проти Німеччини. [Сборник договоров России 1956, 281–282.] Однак, й надалі кожен із союзників мав своє бачення співпраці, що довели події середини 90-х рр. XIX ст.

Щоб перевірити ефективність чи, принаймні, життєздатність російсько-французького союзу необхідно було дочекатись першої серйозної міжнародної кризи. Така нагода випала у 1896 р. після того, як внаслідок різанини вірменського населення в Османській імперії, постало питання про дії у відповідь великих держав, громадська думка яких з гуманістичних міркувань штовхала до відплати кривавому султану Абдул-Хаміду II, в той час, як «великі політики» раділи від нагоди ухопити ласі шматки Османської імперії чи взагалі її поділити між світовими потугами.

Оскільки Велика Британія запропонувала інтервенцію в Османській столиці росіяни, щоб цілком не віддати омріяні

Константинополь та Протоки європейцям, наважились на захоплення Босфору і тому потребували підтримки свого союзника по угодам 1891 – 1893 рр. Однак, французький міністр іноземних справ Г. Аното заявив, що росіянам нічого й сподіватись на підтримку його країни у конфлікті пов'язаному з Чорним морем та Протоками. У відповідь його російський колега М. Муравйов повідомив, що тоді Франції не варто розраховувати на військову підтримку проти Німеччини [Тейлор 1958, 382].

Потрібно було майже два десятиліття, щоб Париж та Петербург нарешті зрозуміли один одного. Це сталося тоді, коли у них реально з'явився спільний ворог в особі Німеччини. Враховуючи те, що Берлін з Парижем були й так непримиренними ворогами з часів франко-німецької війни 1870 – 1871 рр., то залишалось чекати загострення реальних суперечностей Росії з Німеччиною. Вони виникли з посиленням німецького впливу в Османській імперії. Росіяни були заскочені й не на жарт злякані коли вони, котрі страждали маривом появи британських броненосців на Босфорі, раптом виявили, що ці жадані Протоки вже під контролем німецьких військових, коли до Константинополя у 1913 р. прибула місія Лімана фон Сандерса.

В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що суперечності великих держав щодо «східного питання» відіграли визначальну роль у трансформації системи міжнародних союзів в кінці 80-х-на початку 90-х рр. XIX ст. Німеччина не підтримала ініціативу Росії щодо продовження двосторонньої угоди укладеної у 1887 р., оскільки зобов'язання підтримувати російську політику щодо Чорноморських проток та Балканського півострова суперечило її союзницьким відносинам з Австро-Угорщиною та Італією, а також бажанню залучення до співпраці Великої Британії. Прагнення Росії заручитись підтримкою Франції у «східному питанні» й особливо у вирішенні проблеми Проток було одним з головних чинників формування російсько-французького союзу. Проте, відмінні інтереси щодо Османської імперії зумовлювали суттєві суперечності вже в середині цього новоутвореного альянсу. Перспективним напрямком дослідження даної проблематики є вивчення впливу «східного питання» на англо-франко-російські відносини на початку XX століття.

ЛИТЕРАТУРА

Болдырев А. В. Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX – XX вв. Дис. на соиск. научн. степ. канд. ист. наук. М., 2003.

Горяинов С. Босфор и Дарданеллы. М., 1907.

История дипломатии. М., 1963 . Т. 2.

Нольде Б. Е. Внешняя политика. Исторические очерки. Пг., 1915.

Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX веке. М., 1923.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952.

Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 гг. М., 1958.

Шмелева О. И. Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века (1874–1897). Дис. на соиск. научн. степ. канд. ист. наук. Рязань, 2004.

Berchem. 25 märz 1890. // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923 . № 1368.

Bismarck H. – Wilhelm II. 20 märz 1890 // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923. № 1366.

Caprivi. 22 mai 1890 // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923 . № 1379.

Caprivi. 23 mai // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923 . № 1378.

Caprivi. 28 märz 1890 // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923. № 1369.

Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles. Geneve, 1915.

Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Berlin, 1922–1927.

Documents diplomatiques français (1871–1914). P., 1929–1945.

Graves P. P. The Question of the Straits. L., 1931.

Holstein. 20 mai 1890 // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923 . № 1374.

Kiderlen. 20 mai 1890 // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923. № 1376.

Laboulaye. 5 août 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. P., 1918. № 7.

Fuad Ali. La question des Detroits. Paris, 1928.

Note de M. Ribot. 21 novembre. 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. P., 1918. № 21.

Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. L., 1917.

Rheindorf K. Die Schwarze-Meer-(Pontus) Frage. Berlin, 1925.

Ribot – Cambon. 6 décembre 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. P., 1918. № 22 .

Ribot – Carnot. 11 août 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. P., 1918. № 16.

Ribot – Freycinet. 6 août 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. P., 1918. № 10.

Ribot – Mohrenheim. 27 août 1891 // Documents diplomatiques. l'Alliance franco-russe. P., 1918. № 18.

Schweinitz – Wilhelm II. 3 avril 1890 // Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. B. 7. Erste Hälfte. Berlin, 1923. № 1371.

The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814–1914. New-York, 1996.